

WOJCIECH BARAN-KOZŁOWSKI

WYDZIAŁ FILOLOGICZNO-HISTORYCZNY UJK

OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ORAZ DZIEJE RĘKOPISU „DIGESTUM VETUS CUM GLOSSIS” ZE ZBIORÓW BIBLIOTEKI KÓRNICKEJ¹

Badacze powszechnie przyjmują, że wszystkie znane dziś rękopisy *Digestów* pochodzą od VI-wiecznego rękopisu z Pizy, który został odnaleziony w XI wieku. Z uwagi na fakt, iż w 1406 roku trafił on z Pizy do Florencji, określany jest mianem *Florentyny*². Przyjmuje się również, że z rękopisu pizańskiego sporządzono zaginiony dziś odpis (zwany przez badaczy umownie *Codex Secundus*³). Stał się on następnie podstawą rękopisów określanych ogólnie mianem *Vulgaty* (albo *Littery Bononiensis*), zawierających wersję tekstu *Digestów*, która stała się przedmiotem dalszych studiów w powstałych w XII wieku szkołach prawniczych na północy Italii⁴. W stuleciu tym sporządzono szereg odpisów *Digestów*, które przybrały wtedy układ trzyczęściowy: część pierwszą, obejmującą księgi od I do drugiego tytułu

¹ Artykuł jest zmienioną i poszerzoną wersją artykułu opublikowanego wcześniej na łamach „Historia Slavorum Occidentis Časopis Historický” 2014, t. 7, nr 2, s. 39–62.

² Charles M. Radding, Antonio Ciaralli, *The Corpus Iuris Civilis in the Middle Ages. Manuscripts and Transmission from the Sixth Century to the Juristic Revival*, Leiden 2007, s. 169. Zob. edycję faktyczną kodeksu: *Iustiniani Augusti Pandectarum. Codex florentinus*, t. I–II, Firenze 1988.

³ Został on zrekonstruowany na podstawie późniejszych rękopisów i uwzględniony wraz z *Florentyną* w edycji Theodora Mommsena i Paula Krügera.

⁴ Stephan Kuttner, *The Revival of Jurisprudence*, [w:] *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, red. Robert L. Benson, Giles Constable, Oxford 1982, s. 301 i n.; George Mousourakiss, *The historical and institutional context of Roman law*, Ashgate 2003, s. 423, przyp. 58; Charles M. Radding, Antonio Ciaralli, *The Corpus Iuris Civilis...*, s. 185 i n.

księgi XXIV, zaczęto określać mianem *Digestum vetus*, część drugą, obejmującą fragment od trzeciego tytułu XXIV księgi do końca księgi XXXVIII – *Infortiatum*, zaś część trzecią od księgi XXXIX do L włącznie mianem *Digestum novum*⁵. Podział ten nie miał uzasadnienia w treści *Digestów* i, jak się przypuszcza, wynikał z kolejności, w jakiej poszczególne części dzieła Justyniana stawały się przedmiotem studiów w XII wieku⁶. W związku z tym średniowieczne rękopisy gromadzą materiał wedle powyższego podziału tak, że poszczególne kodeksy zawierają jedynie jedną z trzech części *Digestów*.

W XI wieku nastąpiło w północnych Włoszech odnowienie studiów nad prawem, w tym prawem rzymskim. Początek tego procesu wiąże się z działalnością prawników komentujących prawo longobardzko-frankijskie w Pawii, dawnej stolicy Królestwa Longobardzkiego. Sięgali oni często do prawa rzymskiego, znanego im poprzez *Instytucje*, *Kodeks* i *Epitome Iuliani*⁷. Właściwy rozwój studiów nad prawem rzymskim nastąpił jednak dopiero w Bolonii w początku XII wieku, z chwilą rozpoczęcia tam działalności pierwszych nauczycieli prawa: Pepo oraz Irneriusa⁸. Działalność drugiego z nich, polegająca m.in. na objaśnianiu poszczególnych słów i zdań z *Digestów* (*expositio verborum*), przyczyniła się do rozwoju studiów nad tym dziełem. Od zastosowanej metody pracy, koncentrującej się na objaśnianiu tekstu *Digestów* w postaci interlinearnych i marginalnych glos, Irneriusa i jego następców określa się mianem glosatorów. Taka metoda pracy była już wcześniej stosowana przy objaśnianiu Pisma Świętego. Z czasem zaczęto rozszerzać zakres glos, które od bezpośrednich objaśnień do tekstu *Digestów* zaczęły ewoluować w stronę egzegezy szerszych fragmentów dotyczących tego samego zagadnienia⁹. Taka ewolucja była zasługą Jana Bassianusa oraz jego ucznia Azona¹⁰.

⁵ Charles M. Radding, Antonio Ciaralli, *The Corpus Iuris Civilis...*, s. 174.

⁶ Rafał Wojciechowski, *Societas w twórczości glosatorów i komentatorów*, Wrocław 2002, s. 23. Problem podziału *Digestów* na trzy części wybitny znawca problemu Hermann Kantorowicz (*Über die Entstehung der Digestenvulgata*, Weimar 1910, s. 116) określa jako jeden z najbardziej niesłownych problemów w historii źródeł prawa rzymskiego.

⁷ Zob. zwł. Charles M. Radding, *The Origins of Medieval Jurisprudence. Pavia and Bologna 850–1150*, New Haven 1988.

⁸ Zob. zwł. H. Fitting, *Pepo zu Bologna*, „Zeitschrift der Savigny-stiftung für Rechtsgeschichte. Romanische Abteilung” 1902, t. 23, s. 31 i n.; Hermann Kantorowicz, Beryl Smalley, *An English Theologian's View of Roman Law: Pepo, Irnerius, Ralph Niger*, [w:] Hermann Kantorowicz, *Rechtshistorische Schriften*, red. H. Coing, G. Immel, Karlsruhe 1970, s. 231 i n.; Charles M. Radding, Antonio Ciaralli, *The Corpus Iuris Civilis...*, s. 184. O przyczynach rozwoju studiów prawniczych w Bolonii zob. Edward Szymoszek, *„Jurisdictio” w poglądach glosatorów*, Warszawa – Wrocław 1976, s. 25 i n.

⁹ Rafał Wojciechowski, *Societas...*, s. 28.

¹⁰ Zob. zwł.: Franz Dorn, Azo, [w:] *Deutsche und europäische Juristen aus neun Jahrhunderten*,

Ten drugi zapoczątkował syntezę wcześniejszego dorobku glosatorów w formie obszernych glos, zwłaszcza do Kodeksu oraz *Instytucji*. Cieszyły się one tak dużym uznaniem u współczesnych, iż ukuto włoskie powiedzenie: *Chi non ha Azo non vada a palazzo*, co miało znaczyć, że bez znajomości Azona nie warto iść do sądu. Jego prace kontynuował uczeń Accursius, który około 1260 roku opracował do *Digestów* justyniańskich najobszerniejszą glosę, z tej racji zwaną *Glossa ordinaria*. Liczyła ona ponad 96 tysięcy pojedynczych glos i była odtąd wielokrotnie kopiowana oraz włączana do kolejnych rękopisów *Digestów*, a także najstarszych edycji drukowanych¹¹. O jej znaczeniu najlepiej świadczy średniowieczne określenie: *Quidquid non agnoscit Glossa, non agnoscit curia*¹².

Jak wspomniałem, najwcześniej wyodrębnioną częścią *Digestów* było *Digestum vetus*. W XII–XIII wieku był to najczęściej kopiowany i komentowany ich fragment. Do naszych czasów zachowało się wiele rękopisów tego dzieła. Jeden z nich znajduje się w zbiorach Biblioteki Kórnickiej PAN¹³.

Rękopis ten to kodeks liczący 266 kart o przeciętnych wymiarach 400 na 250 mm, oprawiony w deski obciągnięte skórą, bogato iluminowany, powstały najpewniej w XIII wieku. Na tle innych znanych średniowiecznych rękopisów *Digestów* wyróżnia się on dużą ilością iluminacji, na które składają się 24 iluminowane inicjały, w tym aż 21 figuralnych, oraz ponad 230 przedstawień na marginesach, z których ponad połowę stanowią sceny wielopostaciowe. Historycy sztuki badający omawiany rękopis wskazują, iż wśród licznych zachowanych rękopisów *Digestów* nie ma ani jednego, który zawierałby tak bogaty program ilustracyjny¹⁴.

red. Gerd Kleinheyer, Jan Schröder, Heidelberg 1996, s. 35–39; a w literaturze polskiej Edward Szymoszek, „*Iurisdictio*” w poglądach Azona, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Seria Prawo” 1969, t. 29, s. 132 i n. O pozostałych glosatorach por. tenże, „*Iurisdictio*” w poglądach glosatorów..., s. 27 i n. oraz Walter Ullmann, *Law and Politics in the Middle Ages. An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas*, London 1975, s. 98 i n.

¹¹ *Codex Iuris Civilis Iustinianei*, t. I: *Tomus hic primus Digestum Vetus continet*, Lugduni 1627.

¹² Erich Genzmer, *Zur Lebensgeschichte des Accursius*, [w:] *Festschrift für Leopold Wenger*, t. II, München 1945, s. 223–241; Franz Dorn, *Accursius*, [w:] *Deutsche und europäische Juristen aus neun Jahrhunderten*, red. Gerd Kleinheyer, Jan Schröder, Heidelberg 1996, s. 13–16; Hermann Lange, *Römisches Recht im Mittelalter*, t. I: *Die Glossatoren*, München 1997, s. 335–385. Por. też obszerną publikację będącą pokłosiem konferencji z okazji 700-lecia *Glossa ordinaria*: *Atti del Convegno Internazionale di Studi Accursiani Bologna 21–26 ottobre 1963*, t. I–III, Milano 1968 [publikacja ta nie była mi dostępna].

¹³ Biblioteka Kórnicka PAN, BK 824.

¹⁴ Marcin Libicki, *Uwagi o genezie dekoracji rękopisu BK 824*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1993, z. 23, s. 47 i n.; Joanna Frońska, *Między tekstem a obrazem. Dyrektywy dla iluminatorów w Digestach Justyniana*, „Ikonothea” 2004, t. 17, s. 6.

STAN BADAŃ

Kórnicki rękopis nie doczekał się dotychczas kompleksowego opracowania. Posiada jedynie katalogowy opis autorstwa Jerzego Zatheya¹⁵ oraz kilka opracowań analizujących program ikonograficzny kodeksu. Jako pierwszy zajął się problemem ikonografii Marcin Libicki. Wyodrębnił on trzech mistrzów dekoracji kórnickich *Digestów* oraz wskazał na ich angielskie pochodzenie, łącząc ich z warsztatami Mathew Parisa i Williama de Brasiles¹⁶. Zagadnienie to podjęła po kilku latach warszawska historyk sztuki – Joanna Frońska. Poświęciła mu niepublikowaną rozprawę doktorską, przygotowaną pod kierunkiem prof. Katarzyny Zalewskiej-Lorkiewicz z Uniwersytetu Warszawskiego oraz prof. Érica Palazzo z Uniwersytetu w Poitiers¹⁷. W międzyczasie część swoich ustaleń ogłosiła w formie kilku artykułów publikowanych w Polsce i za granicą. Przedstawiła swoje wnioski dotyczące występujących w kórnickim rękopisie dyrektyw dla iluminatorów¹⁸, funkcji bogatego programu ikonograficznego¹⁹ czy bardziej szczegółowo samej roli programu ikonograficznego w zapamiętywaniu określonych kazusów²⁰. Marginalnie Frońska zajęła się ponadto kórnickimi *Digestami* przy okazji omawiania problemu przedstawienia władcy-legislatora w ikonografii średniowiecznych rękopisów prawniczych²¹. Ostatnio kórnicki rękopis został ponadto przybliżony szerszemu gronu za pośrednictwem nowego podręcznika prawa rzymskiego, w którym autorzy zamieścili szereg ilustracji pochodzących z tego kodeksu wraz z objaśnieniami²².

¹⁵ Jerzy Zathej, *Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Kórnickiej*, Wrocław 1963, s. 494–505.

¹⁶ Marcin Libicki, *Uwagi o genezie...*, s. 47–60.

¹⁷ Joanna Frońska, *Fonctions et usages des images dans les manuscrits juridiques. Le Digestum vetus de Justinien de la Bibliothèque de Kórník*, BK 824, t. I–II, Varsovie 2007 – niepublikowana rozprawa doktorska, której ustalenia znam jedynie poprzez recenzję prof. Piotra Skubiszewskiego, www.wh.uw.edu.pl/zalaczniki/upload448.doc (dostęp 9.08.2011). Zob. też jej streszczenie: J. Frońska, *Texte et image dans le Digeste de Justinien. Le manuscrit 824 de la Bibliothèque de Kórník*, [w:] *Mémoire de DEA CESC*, Poitiers 2002, t. I, s. 23–33.

¹⁸ Joanna Frońska, *Między tekstem a obrazem...*, s. 5–27.

¹⁹ Taż, *Supplément ou commentaire? Les enjeux de l'illustration textuelle dans le Digestum vetus de Justinien (Bibliothèque de Kórník, ms. 824)*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2008, t. 70, nr 1–2, s. 63–90.

²⁰ Taż, *Memory and the Making of Images: A Case of a Legal Manuscript*, „Manuscripta” 2010, t. 54, nr 1, s. 1–20.

²¹ Taż, *Władca-legislator w średniowiecznej ikonografii prawniczej*, [w:] *Sztuka w kręgu władzy*, red. Elżbieta Pilecka, Katarzyna Kluczwajd, Warszawa 2009, s. 99–112.

²² Wojciech Dajczak, Tomasz Giaro, Franciszek Longchamps de Bérrier, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2009.

OPIS RĘKOPISU

Oprawa rękopisu wykonana jest z desek obciążniętych barwioną czerwoną skórą. Obecnie dość zniszczona – dolna deska jest pęknięta na pół, skóra mocno uszkodzona, zwłaszcza na narożnikach i krawędziach, a także poprzecierana na dolnej stronie. Pierwotnie oprawa była zapinana na dwa paski, które jednak się nie zachowały. O ich istnieniu świadczą odcisnięte ślady na dolnej i w połowie górnej okładki. Zdaniem Jerzego Zathey’a oprawa pochodzi z XIV wieku²³.

Kodeks został wykonany w całości z pergaminu typu włoskiego, obustronnie wyprawionego i bielonego. Pergamin był dość dobrej jakości, w miarę cienki, dobrze wyprawiony, zawierający jedynie nieliczne dziury i rozcięcia. Rękopis liczy obecnie 266 kart, o przeciętnych wymiarach 400 na 250 mm. Karty posiadają jedynie współczesną foliację wykonaną ołówkiem.

Kodeks składa się z 35 składek, będących, poza trzema wyjątkami, kwaternionami. Ich ułożenie przedstawia się następująco: I (1 + 1): k. 1–2; II (4 + 4): k. 3–10; III (4 + 4): k. 11–18; IV (4 + 4): k. 19–26; V (4 + 4): k. 27–34; VI (4 + 4): k. 35–42; VII (4 + 4): k. 43–50; VIII (4 + 4): k. 51–58; IX (4 + 4): k. 59–66; X (4 + 4): k. 67–74; XI (4 + 4): k. 75–82; XII (4 + 4): k. 83–90; XIII (4 + 4): k. 91–98; XIV (4 + 4): k. 99–106; XV (1 + 1): k. 107–108; XVI (4 + 4): k. 109–116; XVII (4 + 4): k. 117–126; XVIII (4 + 4): k. 127–132; XIX (3 + 3): k. 133–138; XX (4 + 4): k. 139–146; XXI (4 + 4): k. 147–154; XXII (4 + 4): k. 155–162; XXIII (4 + 4): k. 163–170; XXIV (4 + 4): k. 171–178; XXV (4 + 4): k. 179–186; XXVI (4 + 4): k. 187–194; XXVII (4 + 4): k. 195–202; XXVIII (4 + 4): k. 203–210; XXIX (4 + 4): k. 211–218; XXX (4 + 4): k. 219–226; XXXI (4 + 4): k. 227–234; XXXII (4 + 4): k. 235–242; XXXIII (4 + 4): k. 243–250; XXXIV (4 + 4): k. 251–258; XXXV (4 + 4): k. 259–266.

Początki poszczególnych składek nie wykazują żadnych śladów większego zabrudzenia czy zużycia, co pozwala wysunąć przypuszczenie, iż rękopis został dość szybko po wykonaniu iluminacji zszyty i oprawiony.

Liniowanie wykonano na sposób kontynentalny, tzn. jeszcze przed ostatecznym uformowaniem składek, o czym świadczą analiza wgłębień na liniowaniach oraz rozkład nakłuć, rozmieszczonych jedynie na marginesach zewnętrznych poszczególnych kart.

Składki nie były numerowane ani nie posiadały kustoszków czy *verba reclamationis*. Na środku górnego marginesu minią zamieszczono rzymskie numery ksiąg

²³ Jerzy Zathey, *Katalog...*, s. 494.

Digestów, a następnie na zewnętrznej części górnego marginesu, już czarnym inkaustem, nazwy poszczególnych tytułów, np. na k. 30: *De postulando* oraz na k. 31: *De his qui notantur infamia*.

Kodeks zawiera przede wszystkim tekst justyniańskich *Digestów*, obejmujących księgi od I do XXIV, tworzących tzw. *Digestum vetus*. Ponadto na marginesach tego tekstu zamieszczono glosę Accursiusa oraz inne pomniejsze glosy, które znajdują się także pomiędzy wersami. Dodatkowo kórnicki rękopis zawiera kilka wklejek, na których odnajdujemy fragmenty dokumentów z XV wieku. Pierwszy z nich to brudnopis listu napisanego około 1462/63 roku przez biskupa Pawła Giżyckiego do książąt mazowieckich Konrada III Rudego i braci w sprawie planowanego przez siebie udziału w odbywającym się wówczas zjeździe piotrkowskim. Drugi z fragmentów to kopia dokumentu sądu duchownego z czasów biskupa krakowskiego Jana (tożsamego zapewne z Janem Rzeszowskim) dotyczącego sporu między Janem Bibersteinem i kanonikiem Janem Długoszem oraz konwentem św. Stanisława na Skałce.

Układ tekstu rękopisu jest regularny. Podstawowy tekst, zawierający „*Digestum vetus*”, został spisany w dwóch kolumnach po 49 wersów w centralnej części karty, rozdzielonych marginesem środkowym. Pierwotnie pozostawiono szerokie marginesy, których proporcje odpowiadały ówczesnym kanonom, następnie tekst podstawowy został uzupełniony poprzez dodanie komentarza wokół niego, który stanowi *Glosa Accursiusa*. Rozplanowanie tekstu komentarza było jednak jeszcze dalekie od regularności, znanej z późniejszych rękopisów *Digestów*. W celu jego zamieszczenia spożytkowano głównie marginesy boczne oraz margines górny, w mniejszym zakresie margines dolny, pomimo że był on najszerszy. Niektóre karty komentarz wokół tekstu wypełnia dosyć dokładnie, z kolei inne zawierają jedynie pojedyncze wersy komentarza na marginesach. Poszczególne glosy *Glosy Accursiusa* zaopatrzone zostały w odpowiednie znaczki, które wskazywały, do jakiego fragmentu *Digestów* się odnoszą. Znaczki te przybierały postać kombinacji krzyżyków z kreskami i kropkami oraz kresek różnego rodzaju.

Rękopis zawiera ponadto inne glosy marginalne oraz dość pokaźną liczbę glos interlinearnych. Powstały one w różnym okresie: większa część przed wpisaniem glosy Accursiusa oraz zamieszczeniem iluminacji, część zaś później – w trakcie dalszego użytkowania kodeksu.

W kodeksie można wyróżnić szereg rąk pisarskich. I tak, dwóch pisarzy spisało zasadniczy tekst „*Digestum vetus*”. Pisarz R 1 spisał stanowiące wstęp do *Digestów* tzw. *Constitutio omnem*, rozpoczynające się: *Omnem rei publicae nostrae*

sanctionem, które wypełnia całą pierwszą składkę rękopisu (k. 1v–2). Ręka ta charakteryzuje się wyraźniejszymi łamaniami gotyckimi niż kolejna ręka R 2. Zdaniem Zatheya pismo R 1 przypomina wczesne gotyckie pisma zachodnie, jak *littera Oxonienisis*²⁴.

Z kolei pisarz R 2 jest autorem całego zasadniczego tekstu *Digestów* od początku (D. 1. 1. 0.: *De iustitia et iure*) do ich końca (k. 3–266). Pismo pisarza R 2 w porównaniu do R 1 wykazuje znacznie mniejszą tendencję do gotyzacji. Przejawia się to rzadkim łaniem trzonków liter oraz występowaniem niekiedy cech archaicznych, jak XII-wieczne okrągłe „s” na końcu wyrazów czy podwójne kreseczki nad „ii”.

Kolejnych pięciu pisarzy pracowało w kilku fazach nad uzupełnianiem tekstu *Digestów* za pomocą różnych glos. Pierwszy z nich – R 3 – jest autorem glos marginalnych i interlinearnych od k. 1v. Jego pismo jest drobne (w przypadku glos interlinearnych – bardzo drobne) i staranne, a atrament przez niego używany jaśniejszy od innych glos. Drugi z pisarzy glos – R 4 – piszący dużo ciemniejszym atramentem, jest autorem okalającej tekst „*Digestum vetus*” *Glosy Accursiusa* (k. 3–266). Pismo R 4 jest wyraźnie gotyckie, datowane przez Zatheya na XIII wiek. Trzeci z glosatorów – R 5 – pisze drobnym, cienkim pismem gotyckim. Czwarty z kolei – R 6, używający żółtego atramentu, jest autorem części późniejszych glos interlinearnych. Piąty – R 7 – charakteryzuje się już wyraźnie gotycką ręką z XIV wieku i jest autorem kilku wpisów (np. k. 67).

Ponadto wyróżnić można jeszcze dwie ręce autorów dyrektyw dla miniaturzystów, które z racji ich funkcji były pisane bardzo błędym inkaustem, później ścieranym. Większość z tych zapisek zapewne nie przetrwała do naszych czasów, a te zachowane często nie są kompletne. Obaj ci pisarze (R 8 i R 9) pisali dość koślawym pismem kursywnym. Dyrektywy sporządzone przez R 8 odnajdujemy najczęściej w miejscach, w których wykonano następnie iluminację; natomiast te sporządzone przez R 9 znajdują się na dolnym marginesie i nie precyzują miejsca wykonania miniatury, którą iluminator sam umieszczał w wolnym miejscu karty wedle swego uznania²⁵. Joanna Frońska pisarzy R 8 i R 9 identyfikuje z dwoma miniaturzystami pracującymi nad iluminacjami kodeksu – odpowiednio Mistrzem A i Mistrzem C²⁶.

²⁴ Zob. G. Battelli, *Lezioni di Paleografia*, Citta del Vaticano 2007, s. 209 i il. 39.

²⁵ Joanna Frońska, *Między tekstem...*, s. 11.

²⁶ Tamże, s. 18 oraz s. 20–26, gdzie transkrypcja tekstów dyrektyw wraz z przypisaniem ich do poszczególnych rąk mistrzów.

PROGRAM IKONOGRAFICZNY

Miniatury w inicjałach

Rękopis zawiera 25 inicjałów, w tym 21 figuralnych, rozpoczynających poszczególne księgi „Digestum vetus”. Wszystkie iluminacje inicjałów wykonał jeden mistrz, określony przez Frońską mianem Mistrza A. Zgodnie z jej ustaleniami wykonał on ponadto 113 iluminacji marginalnych²⁷. Odtwarzając przebieg procesu dekorowania kórnickiego kodeksu, Frońska wykazała, iż w pierwszej kolejności Mistrz A wykonał iluminacje w inicjałach. Następnie, by przyspieszyć pracę nad dekoracją, poszczególne składki zostały podzielone pomiędzy trzech wykonawców w celu wykonania dekoracji marginalnych, przy czym Mistrz A wykonał także iluminacje marginalne na 3 składkach (XXII–XXIV)²⁸.

Inicjały wykonane są w prostokątnych ramkach obwiedzionych czarnymi, cienkimi liniami. Pokryte są one złotem oraz kolorami błękitnym i czerwonym tworzącymi tło przedstawień. Spośród dwudziestu pięciu inicjałów dwadzieścia zawiera sceny figuralne, jeden – przedstawienie smoka (lub gryfa – k. 74v), cztery – motywy roślinne (k. 1v, k. 90v, k. 119v, k. 202v). Jak słusznie zauważyła J. Frońska, przedstawienia zawarte w inicjałach figuralnych, w przeciwieństwie do tych na marginesach, odnoszą się do treści poruszanej w danej księdze *Digestów* za pomocą ukazania uogólniających symbolicznych czynności²⁹. Sceny ukazane w inicjałach najczęściej korespondują z treścią księgi, zawartą w *principium*. Przyjrzyjmy się kilku przykładowym przedstawieniom. Pierwszym z serii miniatur figuralnych w inicjałach jest niebieski inicjał „U” rozpoczynający księgę I *Digestów* (k. 3), który wyobraża postać władcy w majestacie, siedzącego na tronie, trzymającego jabłko i berło, poniżej którego umieszczona jest postać siwego starca z nakrytą głową, czytającego rozłożoną księgę (il. 1). Obok niego, na półce, stoją jeszcze cztery zamknięte księgi. Frońska słusznie zauważyła, iż liczba pięciu ksiąg może symbolizować całość *Codex iuris civilis*³⁰, które w średniowieczu składało się z pięciu części: *Digestum vetus*, *Infortiatum*, *Digestum novum*, *Codex* oraz *Novelle*. W takiej sytuacji wyobrażonym władcą byłby zapewne cesarz Justynian, a starcem, na co nie zwróciła już uwagi Frońska, być może Trybonian – jeden z redaktorów justyniańskiej kodyfikacji. Przedstawienie to odnosi się zatem nie tyle do treści księgi I, co do całości justyniańskich *Digestów*,

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże, s. 7.

²⁹ Joanna Frońska, *Supplément...*, s. 86.

³⁰ Taż, *Władca-legislator...*, s. 103.

stanowiąc swoisty graficzny wstęp do całej kodyfikacji. W przedstawieniu tym ukazana jest rola władcy jako legislatora³¹.

Inicjał otwierający księgę II ma już inny, bardziej typowy charakter i odnosi się wyraźnie do treści tej księgi (k. 15v). Jest to czerwony inicjał „U” przedstawiający postać mężczyzny w czapce, trzymającego w lewej dłoni miecz, a prawą wskazującego wyciągniętym palcem na postaci dwóch mężczyzn z łopatami na ramionach (il. 2). Mężczyznę z mieczem można identyfikować z postacią sędziego, co koresponduje doskonale z treścią pierwszego tytułu księgi II *Digestów*: D. 2. 1 *De iurisdictione*, czyli „O jurysdykcji”.

Analogicznie otwierający księgę III inicjał „U” (k. 30), zawierający przedstawienie sędziego w kapeluszu siedzącego pośród skarżących (z których ci na pierwszym planie mają tonsury i wyciągnięte ręce w geście tłumaczenia – il. 3), nawiązuje do pierwszego tytułu księgi II: D. 3. 1 *De postulando*, czyli „O żądaniu skargi”.

Jeszcze wyraźniej widoczne są związki inicjałów z treścią pierwszych tytułów danych ksiąg w przypadku niebieskiego inicjału „P” (k. 79v), zawierającego przedstawienie sędziego z wyciągniętą do góry ręką, wskazującą na mężczyznę obcinającego sierpowato zakończoną siekierą gałąź drzewa owocowego (il. 4). Widać tu wyraźne zwrócenie uwagi na treść tytułu pierwszego księgi VII: D. 7. 1 *De usu fructu et quemadmodum quis utatur fruatur*, czyli „O użytkowaniu i o tym jak się korzysta i pobiera pożytki”.

Podobnie wyraźne analogie dostrzec można w wypadku niebieskiego inicjału „U” (k. 99), zawierającego przedstawienie byka z podniesionym ogonem, bodącego rogami w brzuch mężczyznę z podniesionymi w geście obrony rękoma (il. 5). Inicjał ten odwołuje się do tytułu pierwszego księgi IX: D. 9. 1: *Si quadrupes pauperiem fecisse dicatur*, czyli „Jeżeli twierdzi się, że zwierzę czworonożne wyrządziło szkodę”.

Analogicznie w przypadku inicjału „P” (k. 109) z wyobrażeniem sędziego wskazującego robotnikom, gdzie mają wbić czerwony słupek rozgraniczający rolę (il. 6), co nawiązuje do tytułu pierwszego księgi X: D. 10. 1 *Finium regundorum* – „O skardze o rozgraniczenie”.

Identyczna sytuacja ma miejsce w bardzo wymownych inicjałach rozpoczynających dwie ostatnie księgi „Digestum vetus”: inicjale „F” (k. 244v) przedstawiającym brodatego mnicha z tonsurą udzielającego ślubu niewieście w białym nakryciu głowy przypominającym koronę oraz stojącemu o krok w tyle mężczyźnie (il. 7), a także inicjale „U” (k. 258v) z wyobrażeniem tejże kobiety w białej koronie

³¹ Szerzej o tym zob. tamże, s. 103 i n.

z wyciągniętymi do góry rękoma, kłócącej się ze stojącym obok mężczyzną z jeszcze wyżej wzniesionymi rękoma (il. 8). Pierwszy z nich nawiązuje do treści tytułu pierwszego księgi XXIII: D. 23. 1 *De sponsalibus* – „O zaręczynach”, drugi zaś do tytułu pierwszego księgi następnej: D. 24. 1 *De donationibus inter virum et uxorem* – „O darowiznach pomiędzy mężem i żoną”.

Omówione powyżej miniatury w inicjałach są jedynie przykładami, które nawiązują wyraźnie do treści zawartych w początkowych tytułach danych ksiąg *Digestów*. Należy podkreślić, iż w zasadzie wszystkie przedstawienia figuralne w podobny sposób wiążą się z treścią kodeksu. Jedynie w pięciu przypadkach, kiedy mamy do czynienia z inicjałami ze smokiem lub floraturami, nie ma takich związków. Zapewne w tych wypadkach Mistrz A nie potrafił znaleźć odpowiednich przedstawień. Miało to miejsce w wypadku inicjałów otwierających *Constitutio omnem* (k. 1v), a także księgi VI (k. 74v), VIII (k. 90v), XI (k. 119v) oraz XIX (k. 202v). W ostatnim przypadku (D. 19. 1 *De actionibus empti venditi*) podyktowane było to być może tym, iż przedstawienie dublowałoby się z wyobrażeniem z inicjału księgi poprzedniej (D. 18. 1 *De contrahenda emptione et de pactis inter emptorem et venditorem compositis et quae res venire non possunt*).

Miniatury marginalne

Obok miniatur w inicjałach rękopis zawiera 238 miniatur wykonanych przez trzech iluminatorów na marginesach kodeksu. Analiza ich rozmieszczenia na poszczególnych kartach dowodzi, iż zostały one sporządzone już po wpisaniu glosy marginalnej *Accursiusa*. Świadczy o tym przede wszystkim ich usytuowanie na kartach, sprawiające wrażenie, że zostały one rozmieszczone w wolnych miejscach, nie zawsze dokładnie na tej wysokości, na jakiej powinny znajdować się z uwagi na powiązany z przedstawieniem fragment tekstu. Ponadto w wielu przypadkach obserwować możemy pokrycie fragmentem miniatury części glosy³². Miniatury te mają różną wielkość – od najmniejszych przedstawień, zajmujących powierzchnię ok 1 na 1 cm³³, po wielopostaciowe sceny sięgające wymiarów 11 na 6 cm³⁴ czy 6,5 na 9,5 cm³⁵. W przeciwieństwie do poprzednich, nie są one ograniczone ramkami.

Miniatury w większości przypadków ilustrują bezpośrednio zawarte w *Digestach* kazusy. Joanna Frońska wykazała, że wykonali je trzej (lub nawet cztery)

³² Np. BK 824, k. 45, 49, 51, 58v, 62v, 72v, 84v, 194 i wiele innych.

³³ BK 824, k. 203.

³⁴ BK 824, k. 14.

³⁵ BK 824, k. 104.

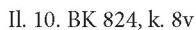
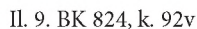

Il. 13. BK 824, k. 100v

Il. 14. BK 824, k. 100v

Il. 15. BK 824, k. 100v

Il. 16. BK 824, k. 102

Il. 17. BK 824, k. 104

miniaturzyści, pracujący równolegle nad poszczególnymi składkami rękopisu. Analiza stylu pozwoliła stwierdzić z dużą dozą prawdopodobieństwa, iż zdobienia te wykonano w Paryżu w latach 30. XIII wieku. Realizację przedstawień poprzedziło wprowadzenie pisemnych dyrektyw, zawierających wskazówki dla wykonujących miniatury. Jak dowiodła Frońska, sporządziło je dwóch pisarzy, których można identyfikować zapewne z dwoma spośród mistrzów wykonujących zdobienia³⁶. Ponadto w kilku przypadkach zachowały się szkice wyobrażeń, które być może przygotowywał sobie jeden z miniaturzystów. Obecność dyrektyw i szkiców świadczy o tym, iż program ikonograficzny kórnickich *Digestów* nie powstał przypadkowo, lecz był starannie przemyślany³⁷.

Spośród wyodrębnionych przez Frońską miniaturzystów³⁸ Mistrz A obok iluminacji inicjałów sporządził 113 miniatur marginalnych, znajdujących się na k. 155–239. Z kolei Mistrz B kolejne 11 iluminacji na k. 7–18, a podobnie do niego iluminujący Mistrz B', który może być tożsamy jednak z B – dalsze 10 miniatur na k. 142–154v. W końcu trzeci z nich – Mistrz C – wykonał ich największą liczbę, a mianowicie 146 przedstawień na k. 18v–145v. Jak słusznie zauważyła Frońska, pierwszy do pracy przystąpił Mistrz A, który najpierw wykonał iluminacje wszystkich inicjałów w całym kodeksie, następnie składki rozdzielono pomiędzy trzech mistrzów – A, B i C, przy czym Mistrzowi B być może pomagał pomocnik z jego warsztatu – Mistrz B', co wyjaśniałoby podobieństwo stylu pracy B i B'. Istotną obserwacją Frońskiej potwierdzającą taki schemat pracy jest fakt pokrywania się grup ilustracji, które wyszły spod ręki poszczególnych mistrzów, z podziałem kodeksu na składki. Ręka Mistrza A jest obecna na iluminacjach marginalnych na składkach XX–XXXIV, Mistrza B odpowiednio na II i III, B' na XX i XXI, zaś Mistrza C na IV–XIX. Jedynym odstępstwem od tej zasady zaobserwowanym przez badaczkę jest obecność ręki Mistrza C w III składce (k. 18v). Nie wydaje się jednak konieczny wniosek Frońskiej wysnuty na tej podstawie o współpracy trzech mistrzów. Taka pojedyncza wstawka iluminacji ręki C na ostatniej stronie składki, na której pracował Mistrz B, poprzedzającej wszak pierwszą kartę, nad którą pracował Mistrz C (składka IV rozpoczyna się od k. 19), może bowiem świadczyć jedynie o dodaniu przez Mistrza C jednej iluminacji na ozdobionych wcześniej składkach przez Mistrza B, który już zakończył prace. Ciekawą uwagą

³⁶ Joanna Frońska, *Między tekstem...*, zwł. s. 18 oraz 20 i n.

³⁷ Joanna Frońska, *Memory...*, s. 4.

³⁸ Joanna Frońska, *Między tekstem...*, s. 6 i n.

Frońskiej, potwierdzającą wyodrębnienie ręki Mistrza B', jest fakt, iż na połowie przypisanych mu iluminacji występują rysunki będące szkicami przedstawień, co jest *notabene* jedynym takim przypadkiem w całym kodeksie. Mogłoby to świadczyć, że Mistrz B' był uczniem Mistrza B, pracującym pod jego kierunkiem³⁹.

Analizując funkcję przedstawień marginalnych, możemy stwierdzić, że, w przeciwieństwie do inicjałów, nie odnoszą się one ogólnie do treści ksiąg kodeksu, ale mają charakter szczegółowy, dotyczą poszczególnych kazusów. Możemy tu wyróżnić ilustracje opisowe, obrazujące wprost sytuacje lub czynności wymienione w danym kazusie. Po drugie możemy dostrzec przedstawienia aluzyjne, sugerujące określone słowa-klucze wybranych praw⁴⁰. Często te słowa-klucze odnoszą się do znaczenia metaforycznego czy etymologii danego słowa z kazusu. Wreszcie oddzielną grupę stanowią ilustracje aktualizujące instytucje prawa rzymskiego do realiów świata feudalnego. Wpływać z tego będą funkcje owych marginalnych przedstawień, które – jak słusznie zauważa Frońska – mają za zadanie ułatwiać percepcję tekstu *Digestów*, pomagać w zapamiętywaniu określonych kazusów, ułatwiać przeszukiwanie całej obszernej kodyfikacji⁴¹.

Ponadto na marginesach oraz między środkowymi kolumnami tekstu występują różnego rodzaju wskaźniki tekstu o przeciętnych wymiarach: od 1 na 1 cm do 2,5 na 2,5 cm. Przybierają one postać rączek (k. 20, 23v, 132, 153, 196, 223v, 224, 231v, 232v), główek (k. 9, 19v, 20, 23, 24v, 25v, 26, 26v, 27, 27v, 59v, 77, 91, 92v, 130, 135, 143, 167v, 173, 178, 179, 180, 189, 189v, 192, 194, 196, 201, 203, 213, 223v, 229v, 245v) oraz potworków (k. 51v, 58, 66, 73v, 105v, 116v, 117, 121, 131, 137v, 169, 186). Większość z nich sporządzona została ręką pisarza R 4 przy okazji wpisywania glosy Accursiusa tym samym czarnym inkaustem, co tekst glosy (il. 9).

Przeanalizujmy kilka przykładowych miniatur marginalnych. Zamieszczona na k. 8v miniatura o wielkości 6 na 3 cm przedstawia mężczyznę w kapeluszu, z palmową gałązką na prawym ramieniu, trzymającego w lewej ręce kij i sakwę, otwierającego drzwi do pomieszczenia, w którym leży śpiący noworodek w łóżeczku (il. 10)⁴². Miniatura ta jest ilustracją do D. 1. 6. 6, przytaczającą – za IX księgą komentarza Ulpiana do Sabinusa – wypowiedź jurysty Juliana: *Filium eum definimus, qui ex viro eius et uxore nascitur. Sed si fingamus abfuisse maritum verbi gratia per decennium, reversum anniculum invenisse in domo sua, placet nobis Iuliani sententia hunc non*

³⁹ Tamże, s. 7.

⁴⁰ Szerzej na temat dwóch pierwszych typów ilustracji zob. Joanna Frońska, *Memory...*, s. 4 i n.

⁴¹ Tamże, *Supplément...*, s. 86 i n.

⁴² Jerzy Zathę błędnie mówi nie o noworodku, a śpiącej kobiecie (żonie), *Katalog...*, s. 497.

*esse mariti filium*⁴³. Jak widać, miniatura jest dokładnym przedstawieniem wyrażonego w tym fragmencie poglądu na temat domniemania ojcostwa narodzonego dziecka, w myśl którego synem jest ten, kto rodzi się z męża i żony, z wyjątkiem sytuacji, jeżeli narodził się podczas dłuższej (w kazusie trwającej 10 lat) nieobecności męża w domu. W związku z tym przedstawienie mężczyzny z sakwą jest tożsame z ojcem powracającym do domu po dłuższej podróży, np. z wyprawy wojennej.

Kolejnych kilka miniatur, które poddamy analizie, odnosi się do tytułu D. 9. 2, będącego komentarzem do *lex Aquilia*, a dotyczącego różnych sytuacji zachodzących w przypadku skargi odszkodowawczej. Tworzą one największą serię miniatur odnoszącą się do jednego tytułu i zawarte są od k. 99v do k. 105, niekiedy nawet po kilka na jednej stronie (np. na k. 100v możemy odnaleźć aż 4 miniatury marginalne). Pierwszą z miniatur z tej serii jest przedstawienie z k. 100, o wymiarach 8 na 3,5 cm. Ukazany jest na niej szewc, który podczas pracy rzuca kopytem szewskim w stronę swego ucznia, wybijając mu oko (il. 11). Miniatura ta jest ilustracją odnoszącą się do paragrafu D. 9. 2. 5. 3, przytaczającego za XVIII księgą komentarza Ulpiana do edyktu pogląd jurysty Juliana, wedle którego jeżeli nauczyciel wybił oko pobierającemu naukę niewolnikowi, odpowiada za szkodę według ustawy akwilejskiej: *Si magister in disciplina vulneraverit servum vel occiderit, an Aquilia teneatur, quasi damnum iniuria dederit? Et Iulianus scribit Aquilia teneri eum, qui elucaverat discipulum in disciplina: multo magis igitur de occiso idem erit dicendum*⁴⁴.

Kolejną miniaturą jest jedna z czterech ilustracji z k. 100v o wymiarach 6 na 9 cm, na której czterej łucznicy, strzelając do celu, postrzelili ubranego na czerwono młodego mężczyznę (il. 12). Przedstawienie to wyraźnie odnosi się do D. 9. 2. 4. 4, zawierającego rozważania Ulpiana, według którego rzucający pociśkiem ponoszą zawsze odpowiedzialność za zabicie niewolnika na podstawie *lex Aquilia*, jeśli czynili to w miejscu do tego nieprzeznaczonym; zaś jeśli we właściwym, to tylko wtedy, gdy czynili to z zamiarem jego zabicia.

Na tej samej stronie znajduje się miniatura o wymiarach 4,5 na 4,5 cm, zawierająca niezwykle sugestywne przedstawienie golibrody, który podczas pracy został trącony piłką, przez co poderżnął gardło swemu klientowi. Obok, na pierwszym planie, stoi mężczyzna z wyciągniętą w kierunku golibrody ręką, którą, zdaje

⁴³ BK 824, k. 8v.

⁴⁴ BK 824, k. 100.

się, wcześniej wyrzucił piłkę (il. 13). Miniatura ta nawiązuje wyraźnie do paragrafu D. 9. 2. 11. pr., przytaczającego słowa Ulpiana ze wspomnianej wyżej jego XVIII księgi komentarza do edyktu, który za Melą pisał: [...] *si, cum pila quidam luderent, vehementius quis percussa pila in tonsoris manus eam deiecerit et sic servi, quem tonsor habebat, gula sit praecisa adiecto cultello: in quocumque eorum culpa sit, eum lege Aquilia teneri. Proculus ait in tonsore esse culpam*⁴⁵. Widzimy tu wręcz dosłowne przedstawienie przytoczonego kazusu, rozważającego winę za podejrzenie gardła z powodu podjęcia się usługi golenia w miejscu do tego nieprzeznaczonym, tj. w pobliżu boiska, na którym gra się w piłkę⁴⁶. Podobnie sugestywne są pozostałe dwa przedstawienia z tej strony (il. 14 oraz 15), ukazujące zaprzęg mułów tratujący na śmierć cudzego niewolnika z powodu nieopanowania zwierząt przez woźnicę (ilustracja do D. 9. 2. 8. 1) oraz psa, który, szczuty przez właściciela, pogryzł cudzego niewolnika (ilustracja do D. 9. 2. 11. 5).

Dwie strony dalej, na k. 102, znajduje się inna interesująca ilustracja do *lex Aquilia*, zajmująca 5 na 9 cm i przedstawiająca trzy płonące budowle, obok których śpi stróż (il. 16). Jest to miniatura odnosząca się do paragrafu D. 9. 2. 27. 9, przytaczającego inny fragment z tejże księgi Ulpiana, zawierający pogląd Nerancjusza: *Si fornicarius servus coloni ad fornacem obdormisset et villa fuerit exusta, Neratius scribit ex conventum locato praestare debere, si negligens in eligendis ministeriis fuit: ceterum si alius ignem subiecerit fornaci, alius negligenter custodierit, an tenebitur qui subiecerit?*⁴⁷ W kazusie tym, jak widzimy, poddano pod rozwałę problem spalenia oddanego w najem domu na skutek zaśnięcia pilnującego piec niewolnika najemcy⁴⁸. Odczytując w tym kontekście miniaturę, należałoby identyfikować budowlę położoną najbliżej śpiącego niewolnika z piecem (ma wyraźny otwór na paliwo oraz komin), z którego wychodzą płomienie, ogarniając stojące obok dwie budowle będące symbolem zabudowań.

Nieco dalej, na k. 104, odnajdujemy przedstawienie (o wymiarach 6,5 na 9,5 cm) wykonane w podobnej konwencji, ukazujące scenę burzenia przez czterech mężczyzn budynku sąsiadującego z płonącymi zabudowaniami (il. 17). Jest to ilustracja do tekstu D. 9. 2. 49. 1, w którym przytoczono wypowiedź Ulpiana z księgi IX

⁴⁵ BK 824, k. 100v.

⁴⁶ Więcej o tym przedstawieniu zob. Joanna Frońska, *Supplément...*, s. 74 i n; por. też Wojciech Dajczak, Tomasz Giaro, Franciszek Longchamps de Bérrier, *Prawo rzymskie...*, il. 63.

⁴⁷ BK 824, k. 102.

⁴⁸ Zob. Wojciech Dajczak, Tomasz Giaro, Franciszek Longchamps de Bérrier, *Prawo rzymskie...*, il. 65.

Disputationum, przywołującego wyjaśnienia Celsusa na temat braku odpowiedzialności odszkodowawczej za wyrządzone szkody w sytuacji zaistnienia siły wyższej: *Quod dicitur damnum iniuria datum Aquilia persequi, sic erit accipiendum, ut videatur damnum iniuria datum, quod cum damno iniuriam attulerit: nisi magna vi cogente fuerit factum, ut Celsus scribit circa eum [...]*⁴⁹. Jako przykład takiej sytuacji w kazusie zostało przytoczone zburzenie domu w celu ograniczenia rozprzestrzeniania się ognia. Dokładnie taka sytuacja została zobrazowana przez iluminatora w omawianym przedstawieniu marginalnym⁵⁰.

Wreszcie na k. 114 mamy miniaturę o wymiarach 3,5 na 4,5 cm, przedstawiającą siedzącego mężczyznę ubranego w beret i zielone szaty, który daje sakiewkę z pieniędzmi młodemu mężczyźnie, wybierającemu się w podróż, ubranemu w płaszcz z kapturem, z zawieszonym przez ramię tobołkiem i trzymającemu w rękę kij (il. 18). Jest to ilustracja do słów z D. 10. 2. 50, przywołujących wypowiedź Ulpiana z jego księgi VI *Opinionum: Quae pater filio emancipato studiorum causa peregre agenti subministravit, si non credendi animo pater misisse fuerit comprobatus, sed pietate debita ductus: in rationem portionis, quae ex defuncti bonis ad eundem filium pertinuit, computari aequitas non patitur*⁵¹. Siedzący mężczyzna jest zatem ojcem, a młodzieniec jego synem wybierającym się na studia. W tytule tym zawarte są rozważania dotyczące skargi o podział spadku (D. 10. 2 *Familiae erciscundae*). W omawianym kazusie Ulpian twierdzi, iż jest sprzeczne z poczuciem sprawiedliwości pomniejszanie spadku przypadającego synowi o część, jaką dał mu za życia ojciec, gdy ten udawał się na naukę, ponieważ utrzymanie syna w tym czasie należało do powinności ojca⁵². Jak widzimy, także w tym przykładzie miniaturzysta doskonale uchwycił istotę kazusu.

Na koniec przyjrzyjmy się bliżej jeszcze jednej miniaturze z k. 153, o wymiarach 3 na 3 cm, przedstawiającej łódź żaglową pośród wzburzonego morza, na której stoi mężczyzna wyrzucający część ładunku (il. 19)⁵³. Jest to ilustracja do tytułu D. 14. 2, zawierającego komentarze do *lege Rhodia de iactu*, czyli ustawy rodyjskiej o zrzućcie morskim, a dokładniej mówiąc – do paragrafu D. 14. 2. 2. pr., przytaczającego słowa Paulusa z XXXIV księgi komentarza do edyktu: *Si laborante*

⁴⁹ BK 824, k. 104.

⁵⁰ Zob. Wojciech Dajczak, Tomasz Giaro, Franciszek Longchamps de Bérrier, *Prawo rzymskie...*, il. 69.

⁵¹ BK 824, k. 114.

⁵² Zob. Wojciech Dajczak, Tomasz Giaro, Franciszek Longchamps de Bérrier, *Prawo rzymskie...*, il. 43.

⁵³ Jerzy Zathę (Katalog..., s. 501), opisując tę miniaturę, pisze błędnie o „mężczyźnie stojącym względnie skaczącym do wody”.

*nave iactus factus est, amissarum mercium domini, si merces vehendas locaverant, ex locato cum magistro navis agere debent. Deinde reliquis, quorum merces salvae sunt, ex conducto, ut detrimentum pro portione communicetur, agere potest*⁵⁴. W tym kontekście powyższą miniaturę należy odczytywać w ten sposób, że kapitan statku, któremu grozi zatonięcie z powodu przeładowania, może wyrzucić część powierzzonego mu ładunku w celu uratowania reszty. W takim wypadku kupcy, których towar został wyrzucony, mogą dochodzić odszkodowania od kapitana statku, a ten ostatni może żądać udziału w odszkodowaniu od kupców, których towary zostały dzięki temu uratowane⁵⁵.

DZIEJE KODEKSU

Miejsce i czas spisania rękopisu

Proweniencja oraz czas spisania kodeksu kórnickiego nie są dokładnie znane. Na podstawie analizy pisma oraz iluminacji pierwszy z badaczy rękopisu, Jerzy Zathey, datował jego powstanie na XIII wiek, z tym że glosy marginalne, podobnie jak i oprawa rękopisu, miałyby pochodzić z XIV stulecia. Jako miejsce powstania wskazuje w swym katalogu ogólnie zachodnią Europę, wysuwając przypuszczenie, że może chodzić o Nadrenię lub północną Francję, a nawet włoską Bolonię⁵⁶.

O ile co do czasu spisania pierwotnego tekstu *Digestów* oraz glos kolejny badacz, Marcin Libicki, zgodził się z ustaleniami J. Zathey, o tyle sprawę proveniencji iluminacji rozwiązał odmiennie. Libicki wysunął bowiem hipotezę o angielskiej genezie iluminacji kodeksu kórnickiego, zauważając przy tym, iż nie jest wykluczone jego powstanie we Francji, z tym że iluminatorzy (wyróżnia na kartach rękopisu trzech mistrzów) mieliby pochodzić z wysp brytyjskich i należeć do szkoły Mathew Parisa i Williama de Brailes⁵⁷.

Hipotezę tę poddała ostatnio krytyce Joanna Frońska, która opowiedziała się za powstaniem rękopisu kórnickiego w północnych Włoszech w ostatniej ćwierci XII wieku (tekst *Digestów*), przy czym później dopisana glosa marginalna Accarsiusa oraz iluminacje – jak pisałem wyżej – miały zostać sporządzona we Francji (przez trzech lub nawet czterech mistrzów) w latach 30. XIII wieku⁵⁸. Należy

⁵⁴ BK 824, k. 153.

⁵⁵ Więcej o tej miniaturze zob. Joanna Frońska, *Supplément...*, s. 76; por. też Wojciech Dajczak, Tomasz Giaro, Franciszek Longchamps de Bérier, *Prawo rzymskie...*, il. 58, gdzie objaśnienie kazusu.

⁵⁶ Jerzy Zathey, *Katalog...*, s. 494 i n.

⁵⁷ Marcin Libicki, *Uwagi o genezie...*, s. 56 i n.

⁵⁸ Joanna Frońska, *Texte et image...*, s. 23–33; też, *Fonctions et usages...*

zauważyć, iż *terminus post quem* wykonania iluminacji kórnickiego rękopisu stanowi sporządzenie glosy Accursiusa, zredagowanej kompletnie w roku 1220⁵⁹, a której wpisanie do kodeksu kórnickiego poprzedziło, jak wiemy, początek prac nad jego iluminowaniem.

Dalsze losy kodeksu

Podobnie jak w przypadku powstania rękopisu, także w kwestii jego losów do lat 70. XV stulecia jesteśmy zdani jedynie na domysły. Historia kodeksu staje się uchwytna źródłowo dopiero w chwili zakupu go przez kanonika krakowskiego i scholastyka płockiego Dzierśława z Karnic, o czym świadczy zamieszczony na karcie przybyszowej rękopisu wpis własnościowy: *Liber Derslai de Carnicze Juris Baccalaurii emptus per ipsum pro quinque florenis*⁶⁰. Dzierśław z Karnic w latach 1449–1453 studiował na Akademii Krakowskiej, gdzie został bakałarzem sztuk wyzwolonych⁶¹. Następnie w latach 1468–1469 odbył w Rzymie studia prawnicze (posiadał w Rzymie własny dom⁶²). Potem przebywał w Bolonii, gdzie w roku 1471 został doktorem praw⁶³. Biorąc pod uwagę, iż w notce z rękopisu kórnickiego jest o nim mowa jako o bakałarzu prawa, można wysunąć przypuszczenie, iż rękopis ten nabył – jak wynika z wpisu własnościowego – za 5 florenów w latach 1469–1471. Trudno jednoznacznie stwierdzić, gdzie ten zakup miał miejsce, ale z uwagi na pobyt Dzierśława w tym okresie w Rzymie i Bolonii można z dużą dozą prawdopodobieństwa domniemywać, że właśnie w jednym z tych dwóch ważnych ośrodków księgarskich doszło do nabycia *Digestów*. Gdy Dzierśław otrzymał godność scholastyka w Płocku, zabrał ze sobą rękopis. Przez kolejne 300 lat księga znajdowała się w bibliotece kapituły płockiej⁶⁴, o czym świadczy wpis własnościowy: „Hic codex a Capitulo Plocensi in

⁵⁹ Frank Soetermeer, *Utrumque ius in peciis. Aspetti della produzione libraria a Bologna fra due e trecento*, Milano 1997, s. 45.

⁶⁰ BK 824, k. V.

⁶¹ Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508. Biblioteka Jagiellońska rkps 258, wyd. Antoni Gąsiorowski, Tomasz Jurek, Izabela Skierska, współpr. Ryszard Grzesik, t. I: *Tekst*, t. II: *Indeksy*, Kraków 2004.

⁶² Zob. *Miracula venerabilis patris Prandothe episcopi cracoviensis*, red. Wojciech Kętrzyński, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. IV, Lwów 1884, s. 445 i n; por. też *Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu z archiwaliów kapitułnych i kurialnych krakowskich 1440–1500*, oprac. Bolesław Przybyszewski, t. I, Kraków 1960, s. 87, przyp. 1.

⁶³ O Dzierśławie zob. Krzysztof Skupieński, *Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce*, Lublin 1997, s. 124, 130.

⁶⁴ O rękopisach będących w posiadaniu Dzierśława zob. Adam Vetulani, *Średniowieczne rękopisy Płockiej Biblioteki Katedralnej*, „Roczniki Biblioteczne” 1963, t. 7, s. 339 i n. oraz nr 7 i 97 w spisie; por. też Edward Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, s. 154.

monumentum propensi animi datus est 10 augusti 1800 anno Thadeo Czacki⁶⁵, informujący o przejęciu rękopisu przez Tadeusza Czackiego, który ulokował go w bibliotece poryckiej. Śladem bytności kodeksu w tejże bibliotece jest umieszczona na nim sygnatura: BPPO 1442. Następnie *Digesta* zakupił Adam Jerzy Czartoryski dla biblioteki puławskiej, skąd, z większą partią rękopisów, znalazły się w bibliotece Tytusa Działyńskiego w Kórniku⁶⁶.

Biorąc pod uwagę rzymskie i bolońskie studia Dzierśława z Karnic oraz ustalenia Frońskiej o powstaniu rękopisu w północnych Włoszech, jego uzupełnieniach i zdobieniu we Francji, można wysunąć hipotezę, iż rękopis ten, po wykonaniu iluminacji we Francji, trafił z powrotem, w bliżej nieokreślonym terminie, do Włoch. Rzecz jasna możliwe są również inne okoliczności, mianowicie iż Dzierśław kupił go nie we Włoszech, ale we Francji. Jednakże z uwagi na fakt, iż nic nie wiemy o jego podróży do tego kraju, wydaje się to mało prawdopodobne. W związku z jego wieloletnią bytnością we Włoszech najbardziej pewne jest, że zakupił rękopis podczas jednego z pobytów w tym kraju. W każdym razie ten bogato iluminowany kodeks już w końcu XV wieku był przestarzały, przez co – jak to się często zdarzało, zwłaszcza w przypadku naukowych kodeksów – został sprzedany przez właścicieli, którzy woleli korzystać z nowszych wydań, i dzięki temu trafił do Polski.

UWAGI KOŃCOWE

Kluczową kwestią, którą należałoby rozpatrzyć w pierwszej kolejności, analizując kórnicki rękopis, jest problem określenia wersji *Digestów*, jakie on przekazał. Z powodu braku wyczerpujących studiów nad tradycją rękopiśmienną *Digestów* oraz edycji uwzględniających większą liczbę rękopisów zadanie to jest niezwykle trudne. Stąd w tym momencie ograniczę się jedynie do porównania rękopisu kórnickiego z edycją Theodora Mommsena i Paula Krügera, którzy uwzględnili lekcje jedynie kilku najstarszych rękopisów (tzw. *Florentyny* oraz rękopisów, które ich zdaniem wywodziły się z tzw. *Littery Bononiensis*). Z przeprowadzonego wstępnego porównania, obejmującego kilka fragmentów *Digestów*, wynika, iż rękopis kórnicki przekazał różniący się od rękopisów uwzględnionych we wspomnianej edycji tekst *Digestów*. Nie są to, jak można przynajmniej na obecnym etapie badań stwierdzić, różnice znaczące, wpływające na samą treść dzieła, niemniej pozwalają wysunąć już w tym momencie ostrożną hipotezę, iż mamy do czynienia z rękopisem należącym do innej gałęzi tradycji rękopiśmiennej niż rękopisy

⁶⁵ BK 824, k. V.

⁶⁶ Jerzy Zathey, *Katalog...*, s. 504.

uwzględnione przez Mommsena i Krügera. Tytułem przykładu w załączniku zamieściłem własną edycję dwóch pierwszych stron kórnickiego rękopisu, w której wszelkie istotne odmianki tekstowe w stosunku do edycji Mommsena i Krügera zostały oznaczone wytłuszczoną czcionką oraz skomentowane w przypisach.

Kolejnym istotnym zagadnieniem jest rozpoznanie wszystkich glos kórnickiego rękopisu. Z przeprowadzonego porównania z edycją starodruwną zawierającą tekst *Glossa ordinaria*⁶⁷ udało się potwierdzić, że glosa marginalna kórnickich *Digestów* jest dziełem Accursiusa. Jednak i tutaj kórnicki rękopis przekazał niekiedy odmienne lekcje niż lekcje przytoczone w edycji. O wiele większy problem nastroczają glosy interlinearne, pochodzące od co najmniej dwóch rąk pisarskich, które powstały w dwóch fazach. Jedna z tych faz, o czym świadczy analiza paleograficzna oraz układ nawarstwienia poszczególnych zapisek w rękopisie, poprzedzała wpisanie glosy marginalnej, druga zaś mogła być współczesna z glosą Accursiusa. Jak dotąd nie udało mi się jednak zidentyfikować proveniencji tych glos.

Już na obecnym, bardzo wstępnym etapie badań można stwierdzić, iż kórnicki rękopis *Digestów* jest bez wątpienia zabytkiem wyjątkowym pośród średniowiecznych rękopisów prawniczych znajdujących się w zbiorach bibliotek polskich. Można również pokusić się o ostrożną ocenę, iż jest on także rękopisem wyróżniającym się na tle wszystkich pozostałych egzemplarzy *Digestów*, które dotrwały do naszych czasów. Z większą pewnością ocenę jego znaczenia dla tradycji rękopiśmiennej będzie można jednak przeprowadzić dopiero po odczytaniu większej partii kórnickiego kodeksu. Niemniej jednak, moim zdaniem, już teraz można wysunąć postulat konieczności prowadzenia dalszych badań nad tym zabytkiem, które zostałyby uwieńczone opracowaniem jego edycji krytycznej. Pozostaje kwestia otwartą, czy taka edycja powinna ograniczać się jedynie do wydania tekstu samych *Digestów*, czy też uwzględniać wszelkie glosy znajdujące się w tym rękopisie. Osobiście przychyłabym się do drugiej opcji, będąc przekonany, że wówczas edycja taka spotkałaby się z szerokim zainteresowaniem nie tylko prawników romanistów, lecz także historyków średniowiecza. Wydanie w takiej formie tego rękopisu przyczyniłoby się również do intensyfikacji badań nad recepcją prawa rzymskiego w średniowiecznej Europie, a także nad historią nauki i kultury w tym okresie. Postulat ten jest tym bardziej aktualny, że edycje zawierające najważniejszą spośród glos do *Digestów* – *Glossa ordinaria* – pochodzą z XVI/XVII wieku⁶⁸.

⁶⁷ *Codex Iuris Civilis Iustinianei*, t. I: *Tomus hic primus Digestum Vetus continet*, Lugduni 1627.

⁶⁸ P. Torelli rozpoczął prace nad wydaniem współczesnej edycji *Glossa ordinaria* w latach 30. XX wieku, ale zdołał jedynie wydać fragment *Instytucji* z glosą Accursiusa (*Accursii Florentini glossa ad Institutiones Iustiniani imperatoris. Liber I*, Bononiae 1939).

ANEKS

EDYCJA PIERWSZYCH DWÓCH STRON *DIGESTÓW*
Z BIBLIOTEKI KÓRNICKEJ[k. 3a]⁶⁹

[1.1.0.] Reuerendissimi domini iustiniani sacracissimi principis perpetui augusti iuris enucleati ex omni uicū⁷⁰ collecti digestorum seu pandectarum incipit liber I, pars I, de iusticia et iure⁷¹.

⁶⁹ W edycji odszedłem częściowo od obowiązujących instrukcji wydawniczych (za punkt wyjścia brałem polskie instrukcje: *Instrukcja wydawnicza dla średniowiecznych źródeł historycznych, opracowała Komisja Historyczna PAU przy współudziale Towarzystw Naukowych we Lwowie, Poznaniu, Warszawie i Wilnie*, Archiwum Komisji Historycznej PAU, t. 14, Kraków 1930, s. 1–40; A. Wolf, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*, „*Studia Źródłoznawcze*” 1957, nr 1, s. 155–181; Zofia Budkowa, M. Friedbergowa, Brygida Kürbis, *Instrukcja dla wydawnictwa roczników polskich*, tamże, s. 182–184 oraz zachodnie: P. Bourgain, F. Viellard, *Textes littéraires*, Paris 2002 [*Conseils pour l'édition des textes médiévaux*, t. III]; por. też cenne uwagi Brygidy Kürbis do edycji: *Uwagi o zastosowanej metodzie edytorskiej*, [w:] *Kodeks Matyldy. Księga obrzędów z kartami dedykacyjnymi*, oprac. B. Kürbis z zespołem, Kraków 2000, s. 135–136). Spowodowane to zostało chęcią jak najwierniejszego oddania możliwie wielu znamion tego konkretnego rękopisu *Digestów*. Głównymi wyjątkami od tej reguły było porzucenie łącznego pisania przyimków z następującymi po nich słowami oraz rozwiązywanie wszystkich skrótów. W związku z tym przede wszystkim zachowane zostały bez poprawiania wszelkie niezręczności i błędy ortograficzne i gramatyczne pisarzy; jedynie istotniejsze błędy zostały skomentowane moją uwagą w nawiasie kwadratowym. Jeśli chodzi o wielkie litery, pozostawiam je w postaci występującej w oryginale, wraz z pozostawieniem pisowni imion własnych małą literą. Takie same zasady zastosowałem w odniesieniu do interpunkcji, którą starałem się oddać możliwie jak najwierniej (idąc za paleografią rękopisu, stosującego jedynie jeden znak na oznaczenie zarówno krótkiego przystanku (*subdistinctio*), w funkcji naszego przecinka, oraz średniego przystanku (*distinctio media*), kończącego zdania, zastosowałem w zależności od tego, czy występowała po nim mała, czy duża litera, odpowiednio przecinek albo kropkę). W odniesieniu do przekazania pisowni poszczególnych liter, także tutaj starałem się iść jak najwierniej za rękopisem. Stąd też dyftongi, jak ae, oddawałem każdorazowo wedle postaci w rękopisie, czyli poprzez: ae, e oraz ě. Podobnie rozróżniałem litery c oraz t, tak jak to było w oryginale. Nie korygowałem również niekonsekwentnej pisowni u i v, zostawiając wszędzie w takiej postaci, jaką odnotował rękopis (w przypadku, kiedy litery te występowały w skrócie, stosowałem jednak literę u jako dominującą formę u pisarzy rękopisu). Inicjały występujące w tekście oznaczałem poprzez ujęcie w podwójne pionowe kreski („|| ||”), zaś fragmenty napisane minią lub niebieskim inkaustem za pomocą podkreślenia (w drugim przypadku zaznaczając w przypisie, że chodzi o kolor niebieski). Wyrazy wypisane w tekście majuskułą zostały oddane za pomocą dużych liter. Wszystkie luki występujące w rękopisie zostały przeze mnie oznaczone za pomocą nawiasów kwadratowych („[...]”); razury za pomocą nawiasów ostrych („<...>”); dopiski dokonane później tą samą bądź inną ręką – klamrowych („{...}”). Końce stron zostały oznaczone za pomocą podwójnej pionowej kreski („||”) oraz następującym po nim numerze karty w nawiasie kwadratowym. Lekcje odmienne od edycji Krügera zostały wytłuszczone pogrubioną czcionką i skomentowane w przypisie, zaś fragmenty, których w rękopisie kórnickim nie było, dodatkowo ujęte w nawias kwadratowy.

⁷⁰ Tak or. [Sic!]

⁷¹ Wyd. Domini nostri sacratissimi principis Iustiniani iuris enucleati ex omni vetere iure collecti Digestorum seu Pandectarum liber primus. I. De iustitia et iure.

[1.1.1.] ||U||⁷²LIPIANUS LIBRO I INSTITUTIONUM

[pr.] ||I||uri operam daturum prius nosse oportet unde nomen iuris descendat. Est autem a iusticia appellatum. Nam ut eleganter celsus definit, ius est ars boni et aequi.

[1.] Cuius merito quis nos sacerdotes **appellat**⁷³. Iusticiam namque colimus, et boni et aequi noticiam profitemur, equum ab iniquo separantes, licitum ab illicito discernentes, bonos non solum metu penarum, uerum etiam premiorum quoque exortatione efficere cupientes, ueram nisi fallor philosophiam non simulatam affectantes.

[2.] Huius studii due sunt positiones, publicum et priuatum. {C} Publicum ius est, quod ad statum rei romane spectat. Priuatum, quod ad singulorum utilitatem. Sunt enim quedam publice utilia, quedam priuatim. Publicum ius in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus constitit. {C} Priuatum ius tripartitum est. Collectum **enim**⁷⁴ est ex naturalibus preceptis, aut gencium, aut ciuilibus.

[3.] {C} Ius naturale est quod natura omnia animalia docuit. Nam ius istud non **solum**⁷⁵ humani generis proprium **est**⁷⁶, sed omnium animalium que in terra, que in mari, **celoque**⁷⁷ nascuntur, || [k. 3b] auium quoque commune est. Hinc descendit maris atque femine **coniugatio**⁷⁸, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio, vid[e]mus **enim**⁷⁹ cetera **queque**⁸⁰ animalia, feras etiam, istius iuris pericia censi.

[4.] {C} Ius gencium est quo gentes humane utuntur, quod a naturali recedere facile **intelligere**⁸¹ licet. Quia illud omnibus animalibus, hoc solis hominibus inter se commune sit.

⁷² Inicjał U na 16 wersów: niebieskie U, tło złote, podzielone w pas arkadowym trójkątem – u góry król w majestacie dzierży jabłko i berło z zaćwieczonymi krzyżami, u dołu brodaty, siwy stary mężczyzna czyta trzymaną w rękach księgę, pozostałe cztery zamknięte księgi leżą na pulpicie. Postać króla to prawdopodobnie cesarz Justynian, a starca – Trybonian.

⁷³ Wyd. apellet.

⁷⁴ Wyd. etenim.

⁷⁵ Wyd. brak.

⁷⁶ Wyd. brak.

⁷⁷ Wyd. brak.

⁷⁸ Wyd. coniunctio.

⁷⁹ Wyd. etenim.

⁸⁰ Wyd. quoque.

⁸¹ Wyd. intelligere.

[1.1.2] ||P||⁸²omponius libro singulari [**enchiridii**]⁸³ ||U||⁸⁴eluti erga deum religio u[t]⁸⁵ parentibus et patrie pareamus.

[1.1.3] ||F||⁸⁶lorentius⁸⁷ libro I [**institutionum**]⁸⁸ ||U||⁸⁹t uim atque iniuriam propulsemus. Nam **hoc iure**⁹⁰ euenit ut quod quisque ob tutelam corporis sui fecerit iure fecisse existimetur, et cum inter nos **cognitionem**⁹¹ quandam natura constituit consequens est, hominem homini insidiari nefas esse.

[1.1.4] ||U||⁹²pianus libro I [**institutionum.**]⁹³ ||M||⁹⁴anumissiones quoque iuris gencium sunt. Est autem manumissio [**de manu missio, id est**]⁹⁵ datio libertatis. Nam quamdiu quis in seruitute est, manui et potestati suppositus est, **et**⁹⁶ manumissus liberatur potestate. Que res a iure gentium originem sumpsit, utpote cum iure naturali omnes liberi nascerentur, nec esset nota manumissio cum seruitus esset incognita. **Sed postea <q>uam iure gencium seruitus esset incognita.**⁹⁷ Sed postea quam iure gencium seruitus inuasit, secutum est beneficium manumissionis. Et cum uno naturali nomine **omnis**⁹⁸ homines appellaremur, iure gencium tria genera esse ceperunt, liberi et **hinc**⁹⁹ contrarium serui et tertium genus liberti, id est hi qui desierant **serui esse**¹⁰⁰.

[1.1.5] ||H||¹⁰¹ermogenianus libro I [**iuris epitomarum**]¹⁰² ||E||x hoc iure gentium

⁸² Inicjał P na 3 wersy.

⁸³ Or. brak.

⁸⁴ Inicjał U niebieski.

⁸⁵ Or. brak.

⁸⁶ Inicjał F niebieski na 3 wersy.

⁸⁷ Wyd. Florentinus.

⁸⁸ Or. brak.

⁸⁹ Inicjał U.

⁹⁰ Wyd. iure hoc.

⁹¹ Wyd. cognitionem.

⁹² Inicjał U na 2 wersy.

⁹³ Or. brak.

⁹⁴ Inicjał M niebieski.

⁹⁵ Brak or.

⁹⁶ Wyd. brak.

⁹⁷ Wyd. brak. Czy to błąd kopisty polegający na powtórzeniu?

⁹⁸ Wyd. brak.

⁹⁹ Wyd. his.

¹⁰⁰ Wyd. esse servi.

¹⁰¹ Inicjał H niebieski na 3 wersy.

¹⁰² Or. brak.

sunt¹⁰³ introducta bella, discretæ gentes, regna condita, dominia distincta, agris termini positi, edificia **collata**,¹⁰⁴ commercium, emptiones, uendiciones, locationes, conductiones, obligationes, institute, exceptis quibusdam que **a**¹⁰⁵ iure ciuili introducte sunt.

[1.1.6.] ||U||lpianus libro I [**institutionum.**]¹⁰⁶

[pr.] ||I||¹⁰⁷vs ciuile est quod neque in totum a naturali uel gencium recedit, nec per omnia ei seruit. Itaque cum aliquid addimus uel detrahimus iuri communi, ius proprium || [k. 3va] id est <...> ciuile efficimus.

[1.] {C}¹⁰⁸ Hoc igitur ius nostrum constat aut ex scripto aut sine scripto, ut apud grecos, ton nomon hoi men eggrafoi, hoi de agrafai.

[1.1.7.] ||P||¹⁰⁹apinianus libro I¹¹⁰ [**definitionum.**]¹¹¹

[pr.] ||I||¹¹²vs autem ciuile est quod ex legibus, plebis scitis, senatus consultis, decretis principum, auctoritate prudentium uenit.

[1.] {C} Ius pretorium est quod pretores introduxerunt adiuuandi uel supplendi uel corrigendi iuris ciuilis gratia propter utilitatem publicam quod et honorarium dicitur, ad honorem **pretorio**¹¹³ sic nominatum.

[1.1.8.] ||M||¹¹⁴arcianus libro I [**institutionum.**]¹¹⁵ ||N||am et ipsum ius honorarium uiua uox est iuris ciuilis.

[1.1.9] ||G||aius libro I [**institutionum.**]¹¹⁶ ||Q||¹¹⁷mnes, populi qui legibus et

¹⁰³ Wyd. brak.

¹⁰⁴ Wyd. collocata.

¹⁰⁵ Wyd. brak; w przypisie uwaga, że *a iure* ma kodeks S, czyli zrekonstruowany rękopis boloński.

¹⁰⁶ Or. brak.

¹⁰⁷ Inicjał niebieski.

¹⁰⁸ C niebieskie.

¹⁰⁹ Inicjał P na 3 wersy.

¹¹⁰ Wyd. secundo.

¹¹¹ Or. brak.

¹¹² Inicjał I niebieski.

¹¹³ Wyd. pretorium.

¹¹⁴ Inicjał M niebieski.

¹¹⁵ Brak or.

¹¹⁶ Or. brak.

¹¹⁷ Inicjał O niebieski.

moribus reguntur partim suo proprio partim communi **hominum**¹¹⁸ hominum iure utuntur. Nam quod quisque populus ipse sibi ius constituit, id ipsius proprium ciuitatis est, vocaturque ius ciuile quasi ius proprium ipsius civitatis, **qurum**¹¹⁹ uero naturalis ratio inter omnes homines constituit id apud omnes **gentes**¹²⁰ pereque custoditur, uocaturque ius gentium, quasi quo iure omnes gentes utuntur.

[1.1.10.] ||U||¹²¹pianus libro I¹²² [**regularum.**]¹²³

[pr.] ||I||vsticia est constans et perpetua uoluntas ius suum cuique tribuendi.

[1.] Iuris precepta **hec sunt**¹²⁴, honeste uiuere, alterum non ledere, suum cuique tribuere.

[2.] {C}¹²⁵ Iuris prudentia est diuinarum atque humanarum rerum noticia, iusti atque iniusti stienca.

[1.1.11.] ||P||¹²⁶avlus libro VIU¹²⁷ [**ad Sabinum.**]¹²⁸ ||I||¹²⁹vs pluribus modis d<icitur,> vno modo **quedem**¹³⁰ cum id quod semper equum ac bonum est Ius dicitur, ut est ius naturale. Altero modo **cum**¹³¹ omnibus aut pluribus in **quacumque**¹³² ciuitate utile est ut est ius ciuile. Nec minus ius recte appellatur in ciuitate nostra ius honorarium. Praetor quoque ius reddere dicitur etiam cum inique decernit, relatione scilicet facta non ad id quod ita pretor fecit, sed ad illud quod pretorem facere conuenit, alia significacione ius dicitur locus in quo ius redditur appellatio<ne collata> ab eo quod fit in eo ubi fit, quem locum <deter>minare hoc modo possumus, vbicumque pretor salua **magestate**¹³³ imperii

¹¹⁸ Wyd. omnium. Litera h w or. z powodu błędu pisarza.

¹¹⁹ Wyd. quod.

¹²⁰ Wyd. brak.

¹²¹ Inicjał U niebieski.

¹²² Wyd. secundo.

¹²³ Or. brak.

¹²⁴ Wyd. sunt haec.

¹²⁵ C niebieskie.

¹²⁶ Inicjał P na 3 wersy.

¹²⁷ Wyd. 14. Zapewne błąd kopisty, powinno być XIV.

¹²⁸ Or. brak.

¹²⁹ Inicjał I niebieski.

¹³⁰ Or. brak.

¹³¹ Wyd. quod.

¹³² Wyd. quaque.

¹³³ Wyd. maiestate.

sui saluoque more maiorum ius dice<re constituit>, Is locus recte ius appellatur.
|| [k. 3vb]

[1.1.12.] ||M||arcianus libro I [**institutionum.**]¹³⁴ ||N||¹³⁵onnumquam ius etiam pro necessitudine dicimus, ueluti est mihi ius cognationis uel **affinitatis**¹³⁶.

[1.2.0.] De iuris ordine¹³⁷ et omnium magistratuum et successione **eorum**¹³⁸.

[1.2.1.] ||G||¹³⁹aius libro I [**ad legem XII tabularum.**]¹⁴⁰ ||E||acturus legum uetustarum interpretationem necessario prius ab urbis iniciis repetendum existimaui. Non quia uelim uerbosos comentarios facere, sed quod in omnibus rebus animaduerto id perfectum esse, quod ex omnibus suis partibus constaret, Et certe cuiusque rei **potentissima**¹⁴¹ pars principium est. Deinde si in foro caus<as> dicentibus nefas ut ita dixerim uidetur esse, nulla prefacione facta, iudici rem exponere, quanto magis interpretationem promittentibus inconueniens erit, omissis iniciis, atque origine non repetita, atque illotis ut ita dixerim manibus protinus materiam interpret<a>tionis tractare? Namque nisi fallor istae prefaciones et libencius nos ad leccionem propositae materie producunt et cum ibi uenerimus **huius**¹⁴² euidentiore[m] prestant intellectum.

[1.2.2.] ||P||¹⁴³omponius libro I [**enchiridii.**]¹⁴⁴

[pr.] ||N||¹⁴⁵ecessarium itaque nobis uidetur ipsius iuris originem et¹⁴⁶ processum demonstrare.

[1.] Et quidem inicio ciuitatis nostre, populus sine lege certa, sine iure certo primum agere instituit, omniaque manu a regibus gubernabantur.

¹³⁴ Or. brak.

¹³⁵ Inicjał N niebieski.

¹³⁶ Wyd. adfinitatis.

¹³⁷ Wyd. origine iuris.

¹³⁸ Wyd. prudentium; w przypisie uwaga, że lekcję *eorum* ma kodeks F2, czyli poprawka ręki drugiej w tzw. *Florentynie*.

¹³⁹ Inicjał G niebieski na 3 wersy.

¹⁴⁰ Or. brak.

¹⁴¹ Wyd. potissima. w przypisie uwaga, że lekcję *potentissima* ma kodeks F2, czyli poprawka ręki drugiej w tzw. *Florentynie*.

¹⁴² Wyd. brak.

¹⁴³ Inicjał P na 3 wersy.

¹⁴⁴ Or. brak.

¹⁴⁵ Inicjał niebieski.

¹⁴⁶ Wyd. atque.

[2.] Postea aucta ad aliquem modum ciuitate ipsum romulum traditur populum in XXX partes diuisisse quas partes <curias> appellauit, propterea quod tunc reipublice curam per **sententiam**¹⁴⁷ parcium earum expediebat. et ita leges quasdam et ipse curiatis ad populum tulit. Tulerunt et sequentes reges, que omnes conscripte **exstantum**¹⁴⁸ in libro VI papirii, qui fuit illis <temporibus> quibus superbus **dampnati**¹⁴⁹ <corinti fi>lius, ex principalibus uiris, **isque**¹⁵⁰ liber ut diximus appellatur ius ciuile papiria<num.> Non quia papirius de suo quicquam ibi adiecit, sed quod leges sine ordine latas, in unum composuit.

[3.] {C} EXactis deinde re<gib>us lege <tribunicia,> omnes leges [hae]¹⁵¹ exoleuerunt. Iterumque cepit populus romanus incerto magis iure et consuetudine aliqua uti, quam per latam legem idque prope, || [k. 4a] XX annis passus est.

¹⁴⁷ Wyd. sententias.

¹⁴⁸ Wyd. exstant.

¹⁴⁹ Wyd. Demarati.

¹⁵⁰ Wyd. is.

¹⁵¹ Or. brak.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Codex Iuris Civilis Iustinianeus*, t. I: *Tomus hic primus Digestum Vetus continet*, Lugduni 1627.
- Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508. Biblioteka Jagiellońska rkps 258, wyd. Antoni Gąsiorowski, Tomasz Jurek, Izabela Skierska, współpr. Ryszard Grzesik, t. I: *Tekst*, t. II: *Indeksy*, Kraków 2004.
- Miracula venerabilis patris Prandothe episcopi cracoviensis*, red. Wojciech Kętrzyński, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. IV, Lwów 1884.
- Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu z archiwaliów kapitulnych i kurialnych krakowskich 1440–1500, oprac. Bolesław Przybyszewski, t. I, Kraków 1960.

Opracowania

- Battelli Giulio, *Lezioni di Paleografia*, Citta del Vaticano 2007.
- Dajczak Wojciech, Giaro Tomasz, Longchamps de Bérier Franciszek, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2009.
- Dorn Franz, *Accursius*, [w:] *Deutsche und europäische Juristen aus neun Jahrhunderten*, red. Gerd Kleinheyer, Jan Schröder, Heidelberg 1996.
- Dorn Franz, Azo, [w:] *Deutsche und europäische Juristen aus neun Jahrhunderten*, red. Gerd Kleinheyer, Jan Schröder, Heidelberg 1996.
- Fitting H., *Pepo zu Bologna*, „Zeitschrift der Savigny-stiftung für Rechtsgeschichte. Romanische Abteilung” 1902, t. 23.
- Frońska Joanna, *Fonctions et usages des images dans les manuscrits juridiques. Le Digestum vetus de Justinien de la Bibliothèque de Kórnik, BK 824*, Warszawa 2007 [niepublikowana rozprawa doktorska].
- Frońska Joanna, *Memory and the Making of Images: A Case of a Legal Manuscript*, „Manuscripta” 2010, t. 54, nr 1.
- Frońska Joanna, *Między tekstem a obrazem. Dyrektywy dla iluminatorów w Digestach Justyniana*, „Ikonotheke” 2004, t. 17.
- Frońska Joanna, *Supplément ou commentaire? Les enjeux de l'illustration textuelle dans le Digestum vetus de Justinien (Bibliothèque de Kórnik, ms. 824)*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2008, t. 70, nr 1–2.
- Frońska Joanna, *Texte et image dans le Digeste de Justinien. Le manuscrit 824 de la Bibliothèque de Kórnik*, [w:] *Mémoire de DEA CESC*, t. I, Poitiers 2002.
- Frońska Joanna, *Władca-legislator w średniowiecznej ikonografii prawniczej*, [w:] *Sztuka w kręgu władzy*, red. Elżbieta Pilecka, Katarzyna Kluczwajd, Warszawa 2009, s. 99–112.
- Genzmer Erich, *Zur Lebensgeschichte des Accursius*, [w:] *Festschrift für Leopold Wenger*, t. II, München 1945.
- Glossa ordinaria: Atti del Convegno Internazionale di Studi Accursiani Bologna 21–26 ottobre 1963*, t. I–III, Milano 1968.
- Iustiniani Augusti Pandectarum. Codex florentinus*, t. I–II, Firenze 1988.
- Kantorowicz Hermann, Smalley Beryl, *An English Theologian's View of Roman Law: Pepo, Irnerius, Ralph Niger*, [w:] *H. Kantorowicz, Rechtshistorische Schriften*, red. H. Coing, G. Immel, Karlsruhe 1970.
- Kantorowicz Hermann, *Über die Entstehung der Digestenvulgata*, Weimar 1910.

- Kuttner Stephan, *The Revival of Jurisprudence*, [w:] *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, red. Robert L. Benson, Giles Constable, Oxford 1982.
- Lange Hermann, *Römisches Recht im Mittelalter*, t. I: *Die Glossatoren*, München 1997.
- Libicki Marcin, *Uwagi o genezie dekoracji rękopisu BK 824*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1993, z. 23.
- Mousourakiss George, *The historical and institutional context of Roman law*, Ashgate 2003.
- Radding Charles M., *The Origins of Medieval Jurisprudence. Pavia and Bologna 850–1150*, New Haven 1988.
- Radding Charles M., Ciaralli Antonio, *The Corpus Iuris Civilis in the Middle Ages. Manuscripts and Transmission from the Sixth Century to the Juristic Revival*, Leiden 2007.
- Skupieński Krzysztof, *Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce*, Lublin 1997.
- Soetermeer Frank, *Utrumque ius in peciis. Aspetti della produzione libraria a Bologna fra due e trecento*, Milano 1997.
- Szymoszek Edward, „*Iurisdictio*” w poglądach Azona, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Seria Prawo” 1969, t. 29.
- Szymoszek Edward, „*Iurisdictio*” w poglądach glosatorów, Warszawa – Wrocław 1976.
- Ullmann Walter, *Law and Politics in the Middle Ages. An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas*, London 1975.
- Vetulani Adam, *Średniowieczne rękopisy Płockiej Biblioteki Katedralnej*, „Roczniki Biblioteczne” 1963, nr 7.
- Wojciechowski Rafał, *Societas w twórczości glosatorów i komentatorów*, Wrocław 2002.
- Zathey Jerzy, *Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Kórnickiej*, Wrocław 1963.

ABSTRACT

WOJCIECH BARAN-KOZŁOWSKI

A GENERAL DESCRIPTION AND HISTORY OF THE MANUSCRIPT OF “DIGESTUM VETUS CUM GLOSSIS” FROM THE COLLECTIONS OF THE KÓRNIK LIBRARY

The collections of the PAN Kórnik Library include one of the most interesting illuminated manuscripts of “Digestum vetus” made at the request of Emperor Justinian. The manuscript is marked by a very rich iconographic programme including 25 figurative initials and more than 230 marginal illustrations. Both types of image excellently correlate with the text of the legal manuscript and the marginal illustrations constitute a visual commentary to it. The manuscript contains a commentary by Accursius (*Glossa ordinaria*) as well as many earlier pre-accursian glosses.

The manuscript was brought to Poland by Dzierśław of Karnice, a scholaster from Płock, in the 15th century. He purchased it during his stay in Italy, where he studied law from 1469 until 1471. The manuscript spent the next 300 years in Płock, in the library of the cathedral chapter. It was subsequently purchased by Tadeusz Czacki, who added it to the collections of the Poryck Library. After a few years, the manuscript was bought by Adam Jerzy Czartoryski, who made it a part of the collections of the Puławy Library. Finally, the manuscript was brought to the Kórnik Library founded by the Działyński family.